

איגרת חזון ותוכחה מאשכנז במאה הי"ד (לזיקתם של יהודי אשכנז אל ארץ-ישראל)

אברהם גרוסמן

דלות ביותר ידיעותינו על קשריו של היישוב היהודי באשכנז עם היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הי"ד. כמה חוקרים חפצו למלא חלל ריק זה על-ידי היקש עם התקופה שלפניו ועם זו שלאחריה. מאחר שמצינו עולים רבים, באופן יחסי, במאה הי"ג (אף של קבוצות!) ובמאה הט"ו,¹ הסיקו על עלייה דומה לארץ-ישראל מאשכנז במאה הי"ד, ואף ניסו לגלות את שורשיה. כך, למשל, קבע ברסלבי כי—

גרץ מציין רק עליה מספרד ומפרובנס בתחילת המאה הי"ד, אך מעתה אין ספק, כי גם העליה האשכנזית מסוף המאה הי"ג משכה אחריה עולים, בין אם רבים ובין אם מעטים, שיצאו בעקבותיה. מסקנה זו יש להסיק מדברי יעקב מוורונה. כאמור, נעזר הנוסע במדריכים היהודים. הלשון המשותפת בינו לבינם מן הסתם שגרמנית היתה. מכאן שיהודי גרמניה נמצאו בא"י עוד לפני הרדיפות האיומות שנתחוללו בשנות 1336/7 במולדתם ולפני חורבן יהדות אשכנז שלאחר המגפה השחורה בשנות 1348/50, שוודאי חיזקו במידת מה את העליה במחצה השנייה של אותה מאה (ההדגשות שלי—א"ג).²

אך ספק רב, אם יש בכל אלה כדי להכריע. הימצאותם של יהודים בארץ-ישראל בראשית המאה הי"ד, שמוצא משפחתם מגרמניה, איננה מעידה בהכרח כי עלו באותם ימים. ומה עוד, שכלל לא ברור, אם לשונו של יעקב מוורונה היתה גרמנית.³ הוא הדין בעדותו של הנוסע Ludolf von Suchhem⁴

1 על עליות במאה הי"ג, ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשט"ו, עמ' 246, 348, 378, 423; י' ברסלבי, 'קטעי גניזה על חכמים מצרפת ומאשכנז בארץ-ישראל ובמצרים בתקופת הרמב"ם ובנו', ארץ-ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 156 ואילך; ב"ז קדר, 'לתולדות היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ג', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 82-94; ולאחרונה: י' פראוור, הצלבנים—דייקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ו, עמ' 302 ואילך.
על המאה הט"ו, ראה: י' ברסלבי, 'לעליה האשכנזית בארץ ישראל במאה הט"ו', לחקר ארצנו—עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 137-153; י' תא-שמע, 'ליחסים בין יהודי אשכנז וארץ-ישראל במפנה המאות הי"ד-הט"ו', שלם, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 88 ואילך; S. Eidelberg, *MGWJ*, LXXIV (1930), pp. 44-64; H.J. Zimmels, *Jewish Life in Austria in the XVth Century*, Philadelphia 1962, pp. 100-104.

2 ברסלבי, שם, עמ' 131. ראה גם: י"ל פישמן, מורח ומערב, ב, תרפ"ח-תרפ"ט, עמ' 54-55.

3 ראה: א' אשתור, קרית ספר, כח (תשי"ב), עמ' 175.

4 ברסלבי, שם. ראה גם: מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לא"י, ירושלים תשכ"ו, עמ' 98-101, 227, 236.

גם הרדיפות והגזירות הקשות בימי האימים של המוות השחור ולפניו, לא הביאו בהכרח לגידול העלייה אל ארץ-ישראל. שהרי הסכנות בדרכים גדלו אף הן במידה רבה, ואלה היוו גורם מכריע בצמצום העלייה.⁵ גורם נוסף, אשר סביר להניח כי הניא אחרים מעלות ארצה, הוא שיבתם של בני הגדולים, שעלו מצרפת ומאשכנז לארץ-ישראל עם אבותיהם בראשית המאה הי"ג. שיבה זו הביאה ודאי מפח נפש לרבים והרתיעה אותם מעלייה, במיוחד בשעה שעזיבת הארץ נעשתה לפי ציוויים של אותם 'גדולים'. עדות ברורה להשפעה השלילית של אירוע זה על אלה ששקלו עליה לארץ, מצויה בשאלה באותו עניין, שהופנתה אל מהר"ם מרוטנבורג:

וששאלת אם שמעתי, למה צוו הגדולים לבניהם לחזור. כמדומה אני לפי שאין שם מרחמי כלל וגם אין יכולי לעסוק בתורה מחמת שצריכי לטרות אחר מזונות. גם מתוך שאין שם תורה אינם בקיאי בדקדוקי מצות. כמדומה אני שכך שמעתי מבניהם . . . מאיר בר' ברוך שיחי (תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, סימן עט, עמ' 187).

שאלה זו נשאלה זמן רב אחרי האירוע, כפי שעולה מהספק המסוים שהטיל מהר"ם עצמו בשמועותו שלו ('כמדומה אני שכך שמעתי'): זאת—בשעה שהזכיר את אביו בחתימתו בברכת החיים. כל אלה מסייעים להנחה, שאכן מדובר כאן בבניהם של חכמי צרפת הצפונית, שעלו בגל השני של העלייה מאירופה בשנת 1211, ואף לאחריו. אף השימוש בה"א הידיעה ('הגדולים' בדברי השואל) מסייע לכך. מהר"ם יכול היה להיפגש עם בניהם בעת לימודיו בצרפת. בשל הקשרים ההדוקים בין צרפת הצפונית ובין אשכנז, היו הדים לשיבה זו גם בגרמניה.⁶ למרות מרחק הזמן, עדיין חרוט היה האירוע היטב בלב השואל, והוא ביקש לברר את מניעיו. משאלותיו הקודמות שם משמע, שהיסס אם לעלות, ואולי לכך כיוון מהר"ם בתשובתו: 'וצור עולמים ישכילך בדרך טובה'. הקשיים הכלכליים—ובמיוחד ההכבדה על עיסוק בתורה וקיום מצוות—הועלו ודאי כנימוקים כבדי-משקל עלידי שוללי העלייה, ובמיוחד כאשר זו ניוונה במידה רבה ממניעים דתיים. אף אם נכונה הסברה, כי מהר"ם חפץ לעלות ארצה בעת בריחתו מגרמניה בשנת 1286,⁷ לא חייב ה"ה מעשהו בהכרח להוליד תנועת עלייה. כשלוננו הטראגי עלול היה לרפות ידי אחרים, ובמיוחד לאחר גזירתו של רודולף מהבסבורג—שהוטלה זמן קצר לאחר נסיון הבריחה הנ"ל—להחרים רכושם של יהודים הבורחים מגרמניה. גורם אחר, שלא נקשר לעניין זה, אך חשיבותו רבה עד מאוד, הוא תורבנה של הקהילה היהודית בעכו עם נפילתה של העיר בידי המוסלמים בשנת 1291. קרוב מאוד הוא, כי גם מאורע זה ריפה ידיהם של עולים מאשכנז ומצרפת שחפצו לעלות:

5 הקשיים והאסונות שפקדו נוסעים בדרכם לארץ נשמרו במקורות שונים, ובעיקר במכתבים מן הגניזה, שנתפרסמו במקומות שונים. עדות ברורה לכך בפסיקתם של בעלי-התוספות, כי ההלכה התנאית, שהבעל רשאי לכפות אשתו שתעלה לארץ-ישראל או שתצא בלא כתובה 'אינו נוהג בזמן הזה דאיכא סכנת דרכים'. כתובות קי ע"ב, ד"ה: 'הוא אומר'.

6 ראה מה שכתב על עלייה זו לאחרונה, פראוור, שם, עמ' 302 ואילך, ושם ציין לספרות קדמת. ברור שלא שבו כל בני עולים אלה. בין הנשארים גם בנו ונכדו של הר"ש משאנץ (פראוור, שם, עמ' 324).

7 ציין מדויק של מחוז חפצו לא הגיע אלינו. אמנם מסתבר, ש' שם לדרך פעמיו לעבור הים' מתייחס לארץ-ישראל. ראה: אורבך, שם, עמ' 424; פראוור, שם, עמ' 326 והערותו שם, כי ultra mare—שבנוסח פקדחתו של הקיסר רודולף—מכוון בלשון אותם ימים למדינת הצלבנים. מכאן, שאכן זה היה מחוז חפצם העיקרי של הבורחים.

א. חורבנה של העיר הצלבנית האחרונה בארץ-ישראל, ודאי צמצם עד מאוד מסען של ספינות בין אירופה לארץ-ישראל והקשה על דרכם של העולים.

ב. רבים מעולי אירופה נקלטו דווקא בעכו. מחד גיסא, מצאו בה אוכלוסייה הדוברת בלשונם. מאידך גיסא, קשריה המסחריים של עיר נמל עיקרית זו עם אירופה הקלו על הקלטותם הכלכלית של העולים, שרובם עסק במסחר בארצות מוצאם. בנמלי הצלבנים יכלו לשמש כמתווכחים מצליחים, ואחרים יכלו למצוא בעכו את מחייתם כאומנים. כיבושה צמצם את קשרי-המסחר עם אירופה, והכביד עד מאוד על פרנסתם של העולים.

ג. קהילת עכו היתה החשובה מכל קהילות ישראל שבארץ-ישראל במאה הי"ג, מבחינת הפעילות הרוחנית שנעשתה בה. ישיבתה זכתה לפרסום בצרפת, ובמיוחד לאחר שהשתקע בה ר' יחיאל מפאריס, סמוך לשנת 1260, והקים בה את ישיבתו 'המדרש הגדול דפרישי'. בידינו מספר עדויות על קשריהם של חכמי עכו במחצית השנייה של המאה הי"ג עם חכמי אשכנז. שלמה פטיט מעכו פנה אליהם סביב שנת 1285 בבקשת תמיכה בהחרמת ספר מורה נבוכים. ודאי שיבח ופאר את ישיבתו בפני חכמים אלה. מקהילת עכו שלחו, ככל הנראה, שאלה בהלכה אל מהר"ם מרוטנבורג. העובדה, שרבים מן העולים מאירופה (ובתוכם כאלה שעלו בשנת 1211 ומאוחר יותר גם הרמב"ן) לא הצליחו להיקלט כחפצם בירושלים או במקומות אחרים, אלא בעכו, היא עדות ראשונה במעלה לחשיבותה של עיר זו בהקלת קשייהם הרבים של העולים. שמע התורכן ומותם של רבים מבניה (ו'נהרגו חסידי ישראל שם בד' מיתות בית דין'—ספר יוחסין, מהדורת פיליפובסקי, עמ' 88).

ביניהם צאצאי העולים משנת 1211 שנשארו בארץ, ודאי השאירו רושם קשה על יהחי אשכנז וצרפת.⁸

לכאורה, ניתן לקשור את מיעוט הידיעות על עלייה לארץ במאה הי"ד במיעוטם היחסי של המקורות הספרותיים מאשכנז בתקופה זו, ומכאן שאין ללמוד על צמצום העלייה. אך עובדה שהשתיקה היא כמעט כללית, גם במקורות יהודיים שמחוץ לגרמניה וגם במקורות זרים, מה שאין כן בעליות במאה הי"ג. כללו של דבר, אין לבסס המחקר אודות עלייה לארץ במאה הי"ד על השערות והסתברויות. יחידים עלו ודאי גם בתקופה זו,⁹ אך על עלייה גדולה יותר אין לדבר, כל עוד לא נמצאו מקורות חדשים שיאשרו זאת.

8 על חשיבותה הרבה של עכו כעיר מסחר עם ארצות אירופה ועל כשלון ההיאחזות של עולים מצרפת בירושלים ומעברם לעכו, ראה: פראוור, שם, עמ' 318–326. על עלייתו של ר' יחיאל מפאריס וישיבתו בעכו, ראה: אורבך, שם, עמ' 378; פראוור, שם, עמ' 325, ולאחרונה: ב"ז קדר, שלם, ב, 'ירושלים תשל"ו, עמ' 349–353. על פנייתו של שלמה פטיט אל חכמי אשכנז, ראה: חמדה גנוזה, תרט"ו, עמ' 18; ב"צ דינור, ישראל בגולה, ב, ספר ד, 'ירושלים תשל"ו, עמ' 225 ואילך; א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה, א, 'ירושלים תש"ד, עמ' 130 ואילך. השאלה מעכו, שהופנתה אל מהר"ם, נזכרת בשו"ת מהר"ם, דפוס ברלין, סימן קח, עמ' 199: 'זכבר שלחו אלי מעכו על מעשה כעין זה'. כנראה כאן אין 'עכו' כינוי בלבד. ראה: אורבך, שם, עמ' 423.

9 ראה במאמריהם של ברסלבי (לעיל, הערה 2) ושל תא-שמע (לעיל, הערה 1). קרוב מאוד הוא, שגם ר' ברוך—בו נפגש ר' אישתורי הפרחי—תלמיד מהר"ם מרוטנבורג הוא, וסדר הזמנים מסייע לכך: 'שמעתי מה"ר ברוך על רבינו מאיר רבו שפעם אחת אירע שהביאו לו אורזי יפה עמד הרב ז"ל ועשרם, ואמר שמא מארץ ישראל הם; ואותו הרב מאשכנז היה' (כפתור ופרח, מהדורת ברלין תרי"א פה ע"ב—עמ' תקכ"ט במהדורת לונץ). עדות חשובה היא על זיקתו של מהר"ם אל ארץ-ישראל! זיהויו של ר' מאיר עם מהר"ם הוצע כבר על-ידי המהדיר בכנאו שם. אך מה שכתב שר' ברוך הוא כנראה ר' ברוך מפנור, אין לו על מה שיסמוך.

אף אם צמצמו נסיבות הזמן את מספר העולים, לא יכלו לבטל את זיקתם הנפשית העמוקה אל ארץ-ישראל, וקרוב הוא שאף הגבירה. עניין מיוחד יש באיגרת של חוזה אלמוני, ובה קריאה לתשובה ואיום בחורבן. האיגרת נשתמרה בכתב-יד (Opp.312(Ol.622), דף 380v, אשר בספריית הבודליאנה באוקספורד (682 ברשימת נויבאור). כתב-היד, על קלף, כולל את קיצור פסקי הרא"ש ובשוליו הגהות. האיגרת—אשר לפי עדות כותבה מקורה באשכנז במאה הי"ד—מצויה בלקט קצר של שאלות-ותשובות, פסקים ומעשים, שצורף לכתב-היד, ככל הנראה במאה הט"ז. המקור קשה ביותר לקריאה וכמה מלים נמחקו עד שאין להכירן.¹⁰

זה לשון האיגרת:

אני פלו' אלמוני דורש שאי' [שלום] אחי שבאושטרייך תופסי ישיבה ועמודי (!) בפרץ ונדיבי לכ. ויען כי אתם הרבי' אודיעב' אשר נגלה לי, ואז אנקי (!) מאלתי.¹¹ והיש' יודע, שכל דברי האגרת הזאת בנים ואמתי' הוא(!).

הנה מיכאל שר הגדול¹³ גילה לי סוד חתום וסתו', אשר נשמע מאחורי הפרגוד,¹⁴ שאראלי' ושרפי' ואופני' ומלאכי שלו' מר בכו על' עם היש'. [אף ה'] חרה בעם עלי חטאת' בעינוי הדין ובגזל ובשבוע' שוא ובחילול הש' ובגילוי עריות, ואין מי מוחה ומיישר המעות. וכמעט אשר נחתם גזר דינם לחרב ולדבר ולרעב ולשבי,¹⁵ כי נאלחו כשני וכתולע,¹⁶ והותרה בהם בכל מיני התראו' רעו', והוקשו(!) עורפם ולא אבו חזור. ונצח מידת הדין על מיד' רחמי' כמו שנ' באנשי סדום והש' המטיר וכו',¹⁷ ואפי' מיד' רחמי' (?) ומדת הדין נשאר קשה¹⁸ ודלה מכל מיני

10 בדקתי כתב-היד גופו. מצילומו לא ניתן לדלות כמעט דבר. המקור מתפרסם כאן ברשותה האדיבה של הנהלת ספריית הבודליאנה שבאוקספורד. בבירורן של מספר מטבעות-לשון קבליות נסתייעתי בד"ר א' גרינולד.

11 על-פי בראשית כד מא.

12 ה' יתברך שמו.

13 על-פי דניאל יב א: 'ובעת ההיא יעמר מיכאל השר הגדול העמר על בני עמך והיתה עת צרה אשר לא נהיתה מהיות גוי עד העת ההיא'. ראה גם שם, י ד-כא. אין ספק, שכותב הדברים הושפע עד מאוד ממחזות דניאל המתוארים שם. גם 'סוד חתום וסתום' מקורו שם, יב ד, ט. מקורות רבים מספרות חז"ל ומספרות הסוד, הקשורים במלאך זה, ריכוז ר' מרגליות, מלאכי עליון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קח-קלה.

14 בבלי, ברכות יח ע"ב: 'ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם'. ראה גם בבלי, חגיגה טו ע"ב; 'מדרש אלה אזכרה', ילינק, בית המדרש, ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 65.

15 על-פי ירמיה טו ב; כא ז.

16 על-פי תהלים יד ג (הכל סר יחדו נאלחו אין עשה טוב אין גם אחר) וישעיה א יח.

17 בראשית יט כד.

18 על מידת הדין ומידת הרחמים, ראה: א"א אורבך, חז"ל—פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 396 ואילך.

על מידת דין קשה, ראה: ר"י גיקטילה, שערי אורה, שער ה:

וצריכים אנו להודיעך, כי למעלה הם שתי בתי דין מלכד בתי דינין אחרים שיש ביניהם; בית דין של מעלה מאלו הבתי דינין הוא בית דין העליון, שהוא מידת הגבורה צד שמאל הנקרא אלהים אמת בכל מקום, אשר שם יושבת סנהדרי גדולה של מעלה, ודינין את בני העולם, וזו היא הנקרא' מידת הדין הקשה.

שפלות ועצלות. והבריכו' נפסקו והצינורין נשתברו¹⁹ והחבילה נתפרדה²⁰ והצדיק נאסף מפני הרע'²¹.

ועוד יש תקנה ותוחלת, כי רחמי' הי"ש רבי' אשר... קנו²² ג' אנשי' רבני' ממדינתכ', רמו לג' אבות. וכל אחד יבחר לו ג', ויהיה כל אחד עם אנשי' ד', רמו לד' אמהות, ומניין כולם י"ב, רמו ל"ב שבטי'.²³ וילכו לירושלי' ע"ה²⁴ תוב"ב על קברי [אבות] ע"ה, ויתפללו במניין על עדת ישר' ויאמרו כל הפסוקי' אשר בכ"ד ספרי' שבתו²⁵ וי"ג מדות וזכור ברית וכו' כדין, וגם על שאר קברי הצדיקי'. וכל כת בדרך ילמדו ג' מסכתו, כל אחד מסכתו ויגדיל קמאה (= קמעא) ומעט מכ"ד בכל יום.

ועוד ילכו ויתקנו תעניות וצדקו' ותשובו' ותפלו' לישר העקוב, ויהיו על דרך ירושלי'²⁶ ע"ה תוב"ב עד קץ שנת קמ"ב לפרט, שהזוא ס"ת משמות האבות ע"ה,²⁷ וזכותם תלוי' (?) על בניהם בזה השנה עם תשובו' ותפילי' וצדק'.²⁸ והוא רחו' יכפר עון ולא ישחית.²⁹ וביום... במראה...³⁰ לפני ארון הברית ראיתי לפיד אש יצא מן הארון ובתוך שמעתי קול... המושל שר ישר' כרלעי,³¹ ונתן לי אות ומופת, ובא האות והמופת.³²

ונכת' ביום א' פר' ואולך אתכ' קוממיות.³³ ואשר שם על לבו דברי האגרת הזאת יבורך מפי המבורך, ופושע ומורד, שאול למטה ירד, ונקי ירא וחרד. ובתקנתכם יקבלו כל הארצות עליהם, ואחריכ' יהיו נגררי'. ואם כתבתי דבר אחד שקר בכל מה שכתבתי באגרת הזאת, אז

19 ראה: ר"י ג'קטילה, שערי אורה, מנטובה, עמ' יג; י' תשבי, משנת הזהר, א, ירושלים תשל"א, עמ' קכו-קכו. על הסימבוליקה של הבריכה בספר הבהיר, ראה סעיף ה ואילך במהדורת ר' מרגליות (= סעיף 4 ואילך במהדורת הגרמנית של ג' שלום). על הסימבוליקה של הצינור שם, סעיפים כ, קיג, קיט במהדורת מרגליות (= סעיפים 13, 82, 85 במהדורת שלום). ועוד.

20 בבלי, עבודה זרה י ע"ב.

21 ישעיה נז א.

22 שתיים או שלוש אותיות ראשונות חסרות והאות ק' מסופקת. לפי העניין נראה להציע: יזדמנו.

23 אפשר, כי הושפע מתשובת העם בהר הכרמל (על-ידי אליהו), בה נלקחו י"ב אבנים לבניית המזבח 'כמספר שבטי בני יעקב, מלכים-א יח כ ואילך.

24 עיר הקודש.

25 אף שפירט 'כל הפסוקים', קרוב הוא כי כוונתו לאותם פסוקים הקשורים בתשובה בלבד.

26 אפשר שהושפע מתפילת שלמה; ראה להלן.

27 סופי תיבות של: יצחק, אברהם, יעקב.

28 ראה משנת יומא פ"ח מ"ח ('התשובה מכפרת... ועל החמורות היא תולה'), ובבלי, שם, פה ע"ב ואילך.

29 תהלים עח לח.

30 חסרה תיבה אחת לפני 'במראה' ואחת לאחריה. אפשר, שאת השנייה יש להשלים: הגדולה, על-פי דניאל יח. ראה לעיל, הערה 13.

31 דהיינו: מיכאל.

32 על-פי דברים יג ב-ג.

33 ויקרא, בחקתי כו יג. אפשר, שמכל פסוקי הפרשה בחר בזה, כי ראה בעליית שנים-עשר הרבנים לארץ-ישראל משום הליכה קוממיות (ראה בפירוש רש"י שם, והוא ושכמותו מצויים היו בפרשנות שלפני הכותב). ואולי בחר בו כציון לתאריך הכתיבה. ראה להלן, בדיון בזמן.

תרבוץ בי כל האלות הכתובו' בספר תורת משה יבואו עלי. 34 ואם כתבתי אמת, יברכיני ה' וישמרני, יאיר ה' פניו אלי ויחונני, ישא ה' פניו אלי וישים לי שלום. 35 הועתק מכתב אשר מצא מה"ר אנשל ז"ל בארון הקודש במרפורק³⁶ אחר גזיר' אושטריין בשנת קפ"א לפרט לאלף הששי.

הכותב איננו רואה אפשרות לפעולות הצלה בגולה. אף אם יתוקנו המעשים בגולה, מה שבעיניו הוא תנאי לקבלת התשובה ('ובתקנתכם יקבלו כל הארצות עליהם' וכו'), אין בכוחם לבטל רוע הגזירה. רק העלייה לרגל לארץ והתקנת דרכי-התשובה בה, יגנו על בני-הגולה. אף שלא ציין לכתוב שבתפילת שלמה ('ושבו אליך בכל לבכם ובכל נפשם בארץ איביהם... והתפללו אליך דרך ארצם... העיר אשר בחרת', מלכים-א ח חמ), אפשר שעליו הסתמך, והבינו כמחייב תפילה בארץ גופה. ייתכן כי מסיבה זו בחר בלשון 'ויהיו על דרך ירושלי'. בכל מקרה, נראה כי קריאתו לעליית הרבנים הנבחרים לארץ-ישראל, לא באה רק משום ערכה המיוחד של תפילה על קברי-אבות. 37 הוא מדגיש כי מעשיהם בארץ צריכים לכלול—נוסף לתפילה על קברי אבות—גם לימוד תורה ותיקון 'תעניות וצדק' ותשובו' ותפיל'. אלה ניתנים היו ודאי להיתקן במקומם בגולה. נראה, כי הכותב יחס ערך גדול יותר לעשייתם בארץ-ישראל. מעלת ארץ-ישראל מודגשת כאן באור מיוחד ומקורי. 38

מספר עניינים נוספים ראויים לציון מיוחד:

א. הכותב משתמש בכמה מטבעות לשון קבילות, כגון: 'מדת הדין נשאר קשה', 'והבריכות נפסקו והצינורין נשתברו'. אף שאין באלה כדי ללמד על היותו מקובל, או בעל השכלה קבלית מעמיקה, ברור שהושפע מן הקבלה, ולו השפעה חיצונית בלבד. 39 יש, אם כן, עניין מיוחד בהשקפתו של כותב

34 על-פי דברים כטי יט. אפשר שבאיומים אלה — במקרה שעדותו עדות שקר היא — מצויה גם השפעתו של נוסח 'שבועת היהודים' (more judaico). ראה, בי"צ דינור, ישראל בגולה, ב, ספר א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 243 ובספרות המנויה שם עמ' 300. הערה 134: ח"ה בן ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, תל-אביב תשי"ח, עמ' 43.

35 על-פי במדבר ו כד-כו.

36 Marburg. ר' אנשל ממרבורג היה תלמידו של ר' שלום מווינה, רבו המובהק של מהרי"ל. על ר' אנשל זה, ראה במבואו של י' פריימן ללקט יושר לר' יוסף בר' משה, ברלין תרס"ד, חלק יורה דעה, עמ' 23. על גזירת וינה ראה במיוחד: S. Krauss, Die Wiener Geserah von Jahre 1421, Wien 1920.

37 ראה בבלי, סוטה לד ע"ב.

38 גם אם נפרש שכן הבין הכותב-החזוה את דברי שלמה בתפילתו, עדיין ראיה מקורית היא ומנוגדת לפירושם בתלמוד: 'היה עומד ב'ח"ל (= בחוף-ארץ) יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל שגא' והתפללו אליך דרך ארצם', בבלי, ברכות ל ע"א. התשובה איננה נקשרת עם ארץ-ישראל דווקא בספר הזהר או במשנתם של חסידי אשכנז. ראה: י' תשבי, משנת הזהר, ב, ירושלים תשל"ה, עמ' תשלה-תשסא; ספר חסידים, מהדורת ויסטיניצקי, עמ' 39 ואילך; ובמבואו של פריימן, שם, עמ' יא, מח; וכן בהלכות תשובה אשר בספר הרקח לר' אלעזר מוורמייזא. התשובה בספרות חז"ל זכתה למחקרים רבים. ראה הספרות המנויה אצל: תשבי, שם, עמ' תשלה, הערה 1; אורבך (לעיל, הערה 18), עמ' 408 ואילך. אמנם, הישיבה בארץ-ישראל נתפסה כמכפרת עוונות ('כל הדר בא"י שרוי בלא עון')—כתובות קי ע"ב), ומצינו עולים שונים בתקופות שונות שזאת מטרת עלייתם. אך אין להחליף זאת עם המקור שלפנינו: תפילות ומעשי תשובה אחרים של קבוצת אנשים למען קהילתם שבגולה.

39 אמנם מצינו חכמים באשכנז במאה הי"ד, שעסקו בקבלה. ראה: י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 259 ואילך (במיוחד יש לציון את ר' מנחם ציוני); א' קופפר, 'לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז ותחמייה במאות הי"ד-הט"ו', תרכיץ מב (תשל"ג), עמ' 118.

זה על מעלה זאת של ארץ-ישראל, אף שאיננה מצויה, למיטב ידיעתי, בכל מקור קבלי שנכתב לפניו.

ב. הכותב פונה אל רבני אוסטריה משום שהם 'הרבים' דהיינו, רבים במניין ובחכמה,⁴⁰ ואף אפשר שהכירם. מכאן, שהוא עצמו אשכנזי. אילו היה נתון להשפעת תורת ספרד ומצוי בתחומה, ודאי לא היה מציין כן. פנייתו אל רבני אוסטריה איננה מלמדת, כי לדעתו אירעו בארצם הרעות המנויות על ידו, אלא באה משום גדולתם וכוחם להוכיח ('ובתקנתכם יקבלו כל הארצות עליהם'). מובן, שאין לקבל דבריו כעדות ממשית על ירידה מוסרית בקהילות ישראל אשר באשכנז באותם ימים. ראייתו—ראיית בעל חזון ומוכיח היא, ואפשר שמקרים בודדים הולידו תוכחתו. אמנם, גם במקורות אחרים המאוחרים מעט לזמנו מצויות עדויות על עבריינות ואף על תחושה של ירידה, אך אלו אינם מלמדים בהכרח על הכלל.⁴¹

ג. בין דברי התורה, שאת לימודם חייב במסגרת החשובה שתיעשה בארץ-ישראל, נכללו גם 'מעט מכ"ד [ספרי המקרא] בכל יום' (נוסף לפסוקים מן המקרא שייאמרו כתפילה). אפשר שניתן לצרף דברים אלה למה שהועלה נגד ההפרזה שבביקורתו של פרופיאט דוראן (אפודי) על מיעוט העיסוק במקרא באשכנז: 'בצרפת ואשכנז כאשר התעצלו מעסק המקרא והספיק להם ממנו שעה אחת מהשבוע, לקרא הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום'. לדעתו היה העונש על כך: 'הנה כן זה הגלות לסגירת דלתות הספר הזה המקודש... חרה אף ה' ונתן למשיסה יעקב וישראל לבוזים'.⁴² כאשר לזמנה של האיגרת. תביעת החוזה-המוכיח, כי שנים-עשר הרבנים יהו בארץ-ישראל עד שנת קמ"ב (1382), מלמדת, לכאורה, שכתבה לפני-כן. אף ייתכן שציין לתאריך המדויק: 'ונכתב ביום א' פרשת: ואולך אתכם קוממיות'. בשל המצב הגרוע, בו נשתמר כתב-היד—ובמיוחד שורה זו—אין לקבוע בבירור, אם היו נקודות או סימן אחר מעל המלים האלה. כלומר, אם תיבות אלה נבחרו לשמש כציון לשנת הכתיבה, בנוסף לציון השבוע.⁴³ אם אכן מצויים היו סימנים כאלה, כי אז עולה מספרן של האותיות לקכ"ו, כלומר, שנת 1366, ותביעתו מן הרבנים הנבחרים היא לשהייה ארוכה למדי בארץ-ישראל! (16 שנים), אך בשל מצב כתב-היד קשה לקבוע כאן מסמרות. סיומה של האיגרת—ההסמכה לגזירת וינה בשנת קפ"א (1421)—מעמידה כנבואה מראש על אסון זה. מכאן החשש שחזון זה כולו נבואה שלאחר-מעשה הוא (vaticinia ex eventu). לפי זה יש לאחר זמנה של האיגרת למחצית הראשונה של המאה הט"ו (ולא יותר, שהרי מקום לעשות כן רק בזמנים בהם היה רישומן הקשה של אותן גזירות של גירוש וינה ניכר וברור).

40 אפיין זה מתאים הן לחכמי אשכנז במאה הי"ד והן לתכמיה במאה הט"ו. ראה במבואו של פריימן ללקט יושר, שם, ובמאמרו של קופפר, שם, עמ' 113-147.

41 זאת למרות דבריו הבוטים והאסוציאציות העולות ממבואותיו מן המקרא. עדויות על עבריינות בתחומים שונים ועל תחושת הירידה, ראה: איידלברג (לעיל, הערה 1), עמ' 82-91; ולאחרונה: מ' ברואר, 'מעמד הרבנות בהנהגתן של קהילות אשכנז במאה הט"ו', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 47-67.

42 הקדמתו ל'מעשה אפוד', וינה תרכ"ה.

43 יש באיגרת זו מקומות אחרים, בהם ניתן לקבוע בבירור כי נמחקו סימני קיצור שהיו מעל האותיות.

איחור זה אינו נראה לי. בדברי הכותב עצמו אין כל התייחסות מפורשת לאירועים בגזירת וינה. עובדה היא, ש'גירוש', 'נדידה', 'להט החרב המתהפכת' ו'מיתה על קידוש ה'" אינם בדבריו—לא במפורש ולא ברמז. בנבואה שלאחר-מעשה, כשחפץ בעל החזון להרשים קוראיו ולהיראות כנביא-אמת, סביר להניח כי יהא צמוד למעשים שהיו. דבריו הכלליים על גזר-דין של 'חרב, דבר, רעב ושבי' הולמים באותה מידה את הגזירות הקשות שבמחצית הראשונה של המאה הי"ד באשכנז: 'גזירת הרועים', 'גזירת המצורעים', 'גזירת ארמלדר' ועל כולן: ימי האימים של המוות השחור.⁴⁴ סביר יותר, כי הכותב הרבה להגות בסבל הנורא שמסביבו: בחרב ובגזירות אחרות שנתייחדו לבני עמו, בדבר שהפיל חללים גם בין יהודי ארצו, והם שהולידו את חזונו ואת קריאתו לתשובה. כותב מאוחר, לאחר 1421—שעמד תחת רישומם הקשה של האירועים בזמנו—הוא שהסמיכם לגזירת וינה.

אם אכן נבואה שלאחר-מעשה היא, יש לראות בתוכנה ביקורת קשה על רבני וינה ומנהיגיה, אשר לדעת הכותב לא מילאו את תפקידם כראוי ולא עשו לבדק הבית. גם את קריאתו לעלייה של הרבנים לארץ-ישראל יש לראות באור חדש: כתוכחה לגדולי אוסטריה על שנמנעו מעלייה לרגל לארץ-ישראל לתפילה למען בני-קהילתם, מעשה אשר לדעתו יכול היה לסייע בהצלחם. אמנם, ניתן למצוא ביקורת זו, גם אם נקדים את זמן האיגרת, שהרי רואה הוא את הרבנים אחראים לשלום בני-קהילתם ולמעשיהם. פנייתו אליהם ותליית התשובה וההצלה בהם מוכיחים כן. אך במקרה זה תהא זו ביקורת פחותה לאין-ערך.

נראה, שאין זה מקרה שהמלקט-המוסיף לכתב-יד בודליאנה 682 בחר להביא איגרת חזון זו בין ליקוטיו המעטים. מלבדה הביא שני מקורות נוספים הקשורים בארץ-ישראל. הבאותי אלה—וכנראה גם התייחסותו האישית לדברים—יש בהם כדי ללמד על זיקתו-שלו לארץ-ישראל. מקור שני הוא תשובתו הנ"ל של מהר"ם בדבר העלייה לארץ-ישראל.⁴⁵ במקור השלישי, דף 374r, מסופר על מטבעות ארץ-ישראל מימי המרד הגדול ברומאים ובר-כוכבא, שהובאו בראשית המאה הט"ז על-ידי איש מירושלים. למיטב ידיעתי, זהו המקור הראשון המעיד על המצאותן של מטבעות אלה באשכנז:⁴⁶

44 ראה: גרץ-שפ"ר, דברי ימי ישראל, ה, חרנ"ז, עמ' 303 ואילך; ברנפלד, ספר הדמעות, ב, ברלין תרפ"ד, עמ' סא ואילך.

45 שו"ת מהר"ם, דפוס ברלין, סימן עט, עמ' 187, ולעיל.

46 על המצאותם של שקלים כאלה במקומות אחרים, ראה: מ"צ איזנשטט, 'מכתב הרמב"ן מא"י בענין צורת שקל ומשקלו, תלפיות, ד (תש"י); ט' פרשל, "אגרת" שיוחסה בטעות לרמב"ן, שם, ח (תשכ"א); אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהדורת ברלין, סה ע"א; שו"ת מהר"ם אלאשקאר, סימן עד (לאחר שמספר שראה אותם, הוא מוסיף: 'ואמ' לי יהודי אשכנזי שהיה בקי באותו כת' של השקל שראה אח' . . .'); מאור עיניים לר' עזריה דירוקסי, מהדורת קאסל, וילנה תרכ"ו, עמ' 449-453. על הכתב בשקלים אלה (כולל הסבר לשימוש בו) ראה גם: תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 513; Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845, p. 635

ביו' ד' ח' ניסן רצ"ד בא אדם אחד מירושלים ע"ה ושמו . . . 47 ונתן לי זאת הכתב של שמרוני. והראה לי ג"כ שקל וכתב עליו: שקל ישראל ירושלים הקדושה ש"ב⁴⁸ בוו הכתב . . . 49 וג"כ כתב על נייר נמצאו שקלים אחרי' שנכתב' חק תיבות⁵⁰ כמו אלו ממול. אכן בדבר הזה יצאו לדון, בדבר החדש שנחקק בהן ירושלם חסר יוד, לפי שהן מזמן בית שני אלהי' יכוננהו ועיין בעיין נראה בשוב ה' ציון,⁵¹ ביום השלישי יקמנה(!) ונחיה לפניו⁵² אמן.

המטבעות הראשונות הן מימי המרד הגדול ברומאים. השניות—מתקופת בר-כוכבא.⁵³ נויבאור, בקטלוג לכתבי-יד אוקספורד,⁵⁴ העלה את האפשרות (והשאירה בספק), שהמלקט-המשלים מספר על מעשיו, והוא שפגש באיש ירושלים. לדעתי היה זה המעתיק בלבד, וזמנו לאחר שנת רצ"ד (1534), וככל הנראה בהמשך המאה הט"ז. השמטת שם האיש מירושלים מוכיחה זאת. המעתיק לא ראה פרט זה כחשוב ולכן השמיטו. אם היה זה מספר מקורי, ממה נפשך: או שיביא שם האיש, או שלא יכתוב כלל התיבה 'ושמו'. ודאי שכן הוא ביחס לשקלי בר-כוכבא: 'כתב [= כתוב] על נייר . . .', 'יצאו לדון', דהיינו באותם ניירות מצא המעתיק את הדיון בכתיב החסר ('ירושלם'), ולא הביאו.⁵⁵ קרוב הוא, שהסיום 'ועיין בעיין נראה' וכו' של המלקט הוא, המתאר את רגשותיו ואת ציפייתו לשיבה לציון, שתביא עמה מרפא למכאוביו.⁵⁶

47 השורה הושארה ריקה, ושם האיש לא נכתב.

48 שנה ב.

49 מובאות שתי שורות של הכתב המקורי אשר בשקלים ועליהן מלמעלה פיענוח לאותיות עבריות המקובלות בזמן הכתב.

50 או: תיכות. כנראה צריך להיות: תוכות, דהיינו כתב בולט. ראה בבלי, גיטין כ ע"א.

51 על-פי ישעיה נב ח.

52 על-פי הושע ו א-ב, וראה להלן.

53 ראה: י' משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל אביב 1966, עמ' 113–114, סימנים 151–152 (המרד הגדול ברומאים); עמ' 62 (בר-כוכבא).

54 A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886, p. 135

55 אלא אם כן נקרא: 'כתב'—גוף שלישי בזמן עבר, דהיינו איש ירושלים הוא שכתב. 'ויצאו לדון'—אנשי מקומו של המספר, אך פירוש זה רחוק הוא.

56 הכתוב, אותו הביא בסוף דבריו: 'ביום השלישי יקימנו' וכו' נדרש בחלמוד כסמל לגאולה אחר החורבן והסבל בגלות (סנהדרין צז ע"א, ובמקבילות), ואליו רומז הכותב. ראה גם בפירוש רש"י בהושע, שם; ולעיל, הערה 33.